

Студенттер мен жас ғалымдардың
«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ БІЛІМ - 2018»
XIII Халықаралық ғылыми конференциясы

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

XIII Международная научная конференция
студентов и молодых ученых
«НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ - 2018»

The XIII International Scientific Conference
for Students and Young Scientists
«SCIENCE AND EDUCATION - 2018»

12th April 2018, Astana

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ**

**Студенттер мен жас ғалымдардың
«Ғылым және білім - 2018»
атты XIII Халықаралық ғылыми конференциясының
БАЯНДАМАЛАР ЖИНАҒЫ**

**СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
XIII Международной научной конференции
студентов и молодых ученых
«Наука и образование - 2018»**

**PROCEEDINGS
of the XIII International Scientific Conference
for students and young scholars
«Science and education - 2018»**

2018 жыл 12 сәуір

Астана

УДК 378

ББК 74.58

Ғ 96

Ғ 96

«Ғылым және білім – 2018» атты студенттер мен жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы = XIII Международная научная конференция студентов и молодых ученых «Наука и образование - 2018» = The XIII International Scientific Conference for students and young scholars «Science and education - 2018». – Астана: <http://www.enu.kz/ru/nauka/nauka-i-obrazovanie/>, 2018. – 7513 стр. (қазақша, орысша, ағылшынша).

ISBN 978-9965-31-997-6

Жинаққа студенттердің, магистранттардың, докторанттардың және жас ғалымдардың жаратылыстану-техникалық және гуманитарлық ғылымдардың өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

The proceedings are the papers of students, undergraduates, doctoral students and young researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities.

В сборник вошли доклады студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых по актуальным вопросам естественно-технических и гуманитарных наук.

УДК 378

ББК 74.58

ISBN 978-9965-31-997-6

©Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті, 2018

ЛАТЫН ӘЛІПБИІН ЕНГІЗУДІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ САЛДАРЫ**Ешенқұлова Жансая**yeshenkulova.zhye@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның

Халықаралық құқық кафедрасының 3-курс студенті, Астана, Қазақстан

Ғылыми жетекші – Айгуль Қадысқызы

Қазіргі таңда Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың соңғы жарияланған рухани жаңғыру бағдарламасы аясында қазақ тілін латын қарпіне көшіру туралы жарлығы төңірегінде еліміздің болашағы үшін маңызы өте зор қадамның қабылдануына байланысты қоғамдық талқылаулар жүргізілуде. Әдетте бұл мәселе төңірегінде тек филологтар мен саясаттанушылар ғана өзінің ашық пікірін білдіріп, ұстанған позицияларын ортаға салуда, ал құқықтанушылар тарапынан латын қарпіне көшудің құқықтық салдары жөнінде өз пікірін білдірушілер өте аз. Сол себепті осы мақалада бауырлас түркі тілдес мемлекеттердің латын қарпіне көшу себептері, жіберген кемшіліктері мен оқылықтарын және олардың тәжірибесі негізінде өзіміздің құқықтық жүйемізде орын алатын өзгерістер туралы, оның ұлттық заңнамаға әсерін талдау мақсатымен салыстырмалы анализ жасалды. Аталған тақырып өзектілігі – бұл мәселе төңірегінде осыған дейін айтылған басқа салалық ғылым өкілдерінің пікірлерін қорытындылап оның маңызы жөнінде құқықтық тұрғыда түсінік беру.

Түркияда латын әліпбиіне өту кезеңі бар-жоғы 1 жылға ғана созылды. 1928 жылдың 1 қарашасында М.К.Ататүрік «Жаңа түрік әріптерінің қабылдануы мен қолдануы туралы» Заң шығарды. Бұл заң бойынша 1929 жылдан бастап мемлекеттік мекемелердің латын әліпбиіне өтіп, араб графикасын қолдануына рұқсат берілмеді. 1929 жылдың 1-маусымына дейін ғана қатар қолданылып келген араб графикасына ісқағаздар жүргізуде мүлдем тыйым салынды. Латын әліпбиіне өту кезеңінде негізгі күш әкімшілік жүйеге салынды. Осының нәтижесінде жаңа әліпбиге өту кезеңі қысқа болды. Сондай-ақ Анкара қаласы муниципалитет басшысының айтуынша, 1928 жылы Ономастика жөнінде бірыңғай мемлекеттік ереже қабылданып, Стамбул, Анкара қалаларындағы маңдайшалар, содан кейін басқа аудандар мен орталықтардағы көше, қала, алаң, ауыл аттары сол бойынша латын қаріптеріне ауыстырылды. Ол ереже бүгінгі күнге дейін мүлтіксіз орындалып келеді. [1]

«Түрік тілі құрамының» қазіргі төрағасы Шүкру Халық Акалиннің саралауынша, «араб графикасын пайдаланған Осман империясы тұсында түрік халқының сауаттылығы 10 пайызды ғана құрайтын, ал латын әліпбиіне өту кезеңі аяқталғаннан кейінгі сауаттылық деңгей 60 пайызға өсті. Себебі жаңа әліпбиге үйретуді көздеген ең алғашқы ұлттық мектептер мен курстар ашылды. Ол кезде Түркия халқының саны 15 млн. болды, 1 жылда осы курстардан 3 млн. адам диплом алып шығатын, курстар 3-4 жыл бойы жұмыс жасады, сонда осы мерзімнің ішінде 10-12 млн. адам сауат ашып шықты. Қазіргі кезде Түркия халқының 90 пайызы сауатты. Ал қалған 10 пайызының көп бөлігін ауылды жерлерде діни наным-сенімдерімен оқымай қалған қыз балалар құрайды».[2]

Қазіргі Қазақстанның мультимәдени қоғамының әрбір әлеуметтік, конфессиялық, ұлттық және т.б. ерекше топ өкілдерінің арасынан осы процеске қатысты пікір қайшылығы шығып, талас-тартыс, талқының соңы қайтымсыз процестерге әкелу қаупінің алдын алу үшін, түріктердің ұзаққа созбай, жаңа жазуға бірден көшіру тактикасы тиімді. Латын графикасы негізді жазуға оқытуды міндеттеу арқылы Қазақстандағы орыстілді халықты, соның ішінде мемлекеттік тілді білмейтін өзге ұлт өкілдері мен қазақтардың өздерін де қазақ тілінде жазумен қатар сөйлеуге біршама үйретіп алуға болады.

Әзірбайжан. Баку қаласы ғалымдары мен профессорлары мақалалары мен еңбектеріне

сүйенсек, Әзірбайжанда латын графикасына көшуге саяси, экономикалық, мәдени, лингвистикалық, қоғамдық-әлеуметтік түрткіжайттар себеп болды. Осы аталғандардың ішінде алғашқысы саяси, одан кейінгі кезектегісі экономикалық, тілдік түрткілер болған.

1991 жылы 25 желтоқсанда Әзірбайжан Республикасының Президенті А.Муталибов «Латын графикасы негізіндегі әзірбайжан әліпбиін қалпына келтіру туралы» заңға қол қояды. Бұл заң бойынша Әзірбайжанда 1940 жылға дейін қолданылған 32 әріптен тұратын латын графикасындағы әліпби азын-аулақ өзгерістермен қалпына келтірілу ұйғарылды. Бұл шаралар Кеңес үкіметі құлағаннан кейінгі кеңістіктегі түркі мемлекеттерінің егемендік алуымен байланысты ұлттық сананың көтерілуімен, өз рәміздерін, ұлттық нақышын белгілеу процесінің жемісі болды. Оның үстіне Әзірбайжан елі шекаралас жатқан бауырлас Түркия мемлекетімен тығыз мәдени қарым-қатынасы да осы процестің Әзірбайжанда бірінші болып басталуына себепші болды. Әзірбайжан зиялылары елде ХХ ғасырдың 90 жылдары үлкен отаншылдық серпіліс, ұлттық сананың асқақтап көтерілген кезеңі болды дейді. Осы аталғандар графика реформасына себеп болған саяси түрткілерге жатады.

Одан кейінгі кезекте мәдени-әлеуметтік түрткіжайттар орын алды:

1) бірінші кезекте ұлттық сананың көтерілуімен болған елдегі ұлттық отаншылдықтың серпілісіне жауап беретін нақты шаралар керек болды, ұлттық жазуға негізделген графика талап етілді;

2) көршілес мемлекет Түркиямен теледидар, сауда, БАҚ құралдары арқылы да кеңінен тарап, орныққан мәдени қарым-қатынас нәтижесінде осы аяда қолайлы болатын жазуды талап етті.

Әзірбайжан ғалымдарының айтуынша, 1991 жылы Әзірбайжанда түрік тілінің нұсқасындағы әліпби қабылданды; алғашқы заң қабылданғаннан кейін ел ішінде осы мәселеге қатысты әртүрлі көзқарастар болды; осыны ұзаққа созып, аяғын ушықтырып жібермес үшін Үкімет қатаң қадағалау саясатын ұстанды; артық-ауыс пікір білдіруге теріс қарады, тіпті агрессиялық қатандықпен барлық қарсылықтарды тыйып отыруды ұстанды, осының нәтижесінде негативті жайттар көп орын алған жоқ; елдің беті бірден бері қарады; біржақтылықты ұстанған саясат өз жемісін берді; қазіргі кезде Әзірбайжанда латын графикасына өту процесі аяқталды, осы кезеңге дейін аталған мәселе бойынша айтарлықтай наразылық болған жоқ[3].

1991-2001 жылдар аралығында мынадай шаралар жүзеге асырылды:

- ең бірінші орта білім беретін мектептің бірінші сыныбы мен басқа сыныптары латын графикасында білім алды;

- 5-6 жылдың ішінде барлық ісқағаздары кезеңімен жаңа қаріпке көшірілді;

- осы аралықта барлық мемлекеттік мекемелер латын жазуына көшірілді;

- соңында барлық БАҚ латын әліпбиіне көшірілді.

Сөйтіп, өту кезеңінің соңында ӘР Президенті Г.Әлиев 2001 жылдың 18 маусымында «Мемлекеттік әзірбайжан тілін қолдануды жетілдіру туралы» Жарлық шығарады. Процестің аяқталғанының белгісі ретінде Республика Президентінің 2001 жылдың 9 тамызындағы «Әзірбайжан тілі мен әзірбайжан әліпбиінің күнін өткізу туралы» Жарлық қабылдады.

Латын әліпбиі негізіндегі жазудың алдыңғы жазуға қарағанда артықшылықтары мен кемшіліктері мәселесінде келесі артықшылықтарды байқауға болады:

- латын графикасына көшкен кезде түркітілдес басқа халықтар да латын әліпбиін қабылдаған болатын, сондықтан түркі әлеміне ортақ жазу ортақ ақпарат алмасуға қолайлы болды;

- графемалық жүйесі ықшам әрі қолайлы болғандықтан, әзірбайжан тілінен сауат ашу процесі жеңілдеді.

- жастар латын қаріпін тез үйреніп алып, оның таралуын қолдап отырды;

- көршілес мемлекет Түркияның ресми әрі коммерциялық телеарналары Әзірбайжанда еркін көрсетілетіндіктен, латын графикасы негізіндегі бейнеақпарат легі әліпбидің игеріліп, қолданылуына оң әсерін тигізді;

Әзірбайжан жазу-сызуы үшін латын әліпбиіне көшудің кемшіліктері:

- мектептер латын қарпіне көшірілген алғашқы жылдары оларды оқытатын бастауыш сынып мұғалімдерін дайындау ісі бірден алға баса алмады, мұғалім тапшы болды. Кирилл графикасында білім алған мұғалімдер үшін латын әліпбиін оқып-үйрену қиынға соқты;

- балаларға арналған латын қарпіндегі әдебиеттер тапшы болды;

- ересектерге арналған латын жазуын оқытатын курстардың аздығынан ұрпақ арасындағы түсіністік қиындап қалды. [4]

Әзірбайжан жазуының латын графикасына көшу тәжірибесінен өзімізге келесідей қорытынды жасауға болады:

- Қазақ халқында бауырлас елдермен ортақ түркілік бірегейлік төмендеп кетті, түркі дүниесіне ортақтанып келе жатқан латын графикасы негізіндегі жаңа жазу оны жаңғыртуға септігін тигізері сөзсіз.

- Жаңа әліпбимен сауаттандыру процесі мемлекет құрушы ұлттың тілін элитарлық тілге айналдыруға жұмыс істеу керек.

Көршілес Өзбекстанның латын графикасы негізіндегі жазуға көшуі де күрделі процесс болатын. Алдымен көшу себептеріне тоқталып өтелік.

1. Бірінші кезекте ұлттық сананың көтерілуімен болған елдегі ұлттық отаншылдықтың серпілісіне жауап беретін нақты шаралар керек болды, ұлттық жазуға негізделген графика талап етілді.

2. Әлемдік сауда, экономикалық қатынастар үшін латын графикалы жазудың тиімді болғаны алға тартылды.

3. Дүниежүзі бойынша ақпарат алмасудың негізгі құралы латын қаріптері негізінде ұлттық жазу әліпбиін жасау қазіргі ақпарат заманының талабы болды. Сөйтіп, Өзбекстан үшін латын графикалы жазуға көшудің ең басты себебі саяси және экономикалық түркіжайттардан келіп туындады.

Әрине, тіл проблемасы да өзекті болды. Өзбек тілінің ұлттық сипатын бейнелейтін жазу керек болды, өйткені о баста кирилл жазуы кеңестік өкімет тарапынан күштеп енгізілген графика болғандықтан, өзбек тілінің дыбыстық жүйесінің ұлттық арнада дамуына мүмкіндік тудырмады.

Өзбекстандағы латын әліпбиіне көшу үш кезеңге созылды.

1989 жылы 21 қазанда «Өзбекстан Республикасының мемлекеттік тіл туралы» заң қабылданып, өзбек тіліне мемлекеттік мәртебе берілді.

1993 жылы 2 қыркүйекте Өзбекстан Республикасы «Латын графикасы негізіндегі өзбек әліпбиін енгізу туралы» заң қабылдады. Бұл заңға сәйкес 26 әріп, үш әріптік тіркестен тұратын графемалар жүйесі қабылданды. 1994 жылдың 16 маусымында осы заңды жүзеге асырушы мемлекеттік бағдарлама бекітілді. Осы бағдарлама бойынша орта және жоғары білім беретін мекемелерде өзбек тілі мен әдебиетінің оқулықтарын, өзбек тілінің сөздіктерін жасау жоспарланды.

Өзбекстан Республикасы мәжілісінің 1995 жылы 21 желтоқсанда қабылдаған «Мемлекеттік тіл туралы Өзбекстан Республикасының заңын жүзеге асыру тәртібіне қатысты» жарлығы бойынша Өзбекстан республикасының латын жазуына көшуінің соңғы кезеңі болып 2005 жылдың 1 қыркүйегі қабылданды.

Аталған 1993 жылдан бастап латын қарпіне өту жүргізілді. Біртіндеп елдің білім беру және басқару жүйелері қатар өтті.

1993-2007 жылдар аралығында мынадай шаралар жүзеге асырылды:

- орта білім беретін мектептің бірінші сыныбы мен басқа сыныптары латын графикасында білім алды;

- осы жылдар ішінде мемлекеттік ісқағаздарының бір бөлігі жаңа қаріпке көшірілді;

- барлық мемлекеттік мекемелер атаулары мен маңдайшалардағы жазу латын әрпіне көшірілді;

- ресми БАҚ латын әліпбиіне көшірілді;

- жекеменшік мекемелердегі ісқағаздар толық көшкен жоқ;

- орыс және қазақ мектептерінде кирилл жазуымен білім беріледі.

Дегенмен, Өзбекстанда латын графикасына өту кезеңі әлі де толық аяқталмаған соң, көшудің кезеңін мемлекет 2010 жылға дейін созуды бекітті. Өзбек жазу-сызуы үшін қазіргі өзбек тілінің латын әліпбиі мен оған көшу кезеңінің келесі артықшылықтарын атап өткен жөн:

- латын графикасына көшкен кезде түркітілдес басқа халықтар да латын әліпбиін қабылдаған болатын, сондықтан түркі әлеміне ортақ жазу ақпарат алмасуға қолайлы болды;
- экономикасының батыстық даму бағытына латын графикалы жазу толық жауап берді;
- жастар мен сауда адамдары латын қаріпін тез үйреніп алып, оның таралуын қолдап отырды.

Өзбек жазу-сызуы үшін латын әліпбиіне көшудің кемшіліктері:

- ең алдымен мектептер латын әрпіне көшірілгендіктен, оларды оқытатын мұғалімдерді дайындау ісі жолға қойылмады; кирилл графикасында білім алған мұғалімдер үшін латын әліпбиін оқып-үйрену қиынға соғып отыр;

- балаларға арналған латын қарпіндегі әдебиеттер тапшы болып отыр;

- өзбек тілінің жаңа әліпби жобасын жасауда тілші ғалымдар пікірлері тыңдалып, оны қабылдау кезінде интернетке икемдеуді жөн көрген компьютерлік техника саласы мамандарының ұсыныстары басымдық алып кеткен; қазіргі кезде өзбек әліпбиі интернет желісіне икемді болғанымен, ұлттық тілдің мүддесінен шықпай отыр деген көзқарастар басым айтылып жүр [5].

Аталған фактілер жазба тіл беделін әлі күнге дейін төмендетіп келеді.

Өзбек тілінің латын графикасына көшу тәжірибесінен шығатын қорытынды:

- Жаңа жазу жүйесін қабылдау үшін ғылыми зерттеулер жүргізу қажеттілігі туындап, қазақ тіл білімінің фонетика, фонология, грамматология салалары бойынша білімнің жүйеленуіне әкеледі.

- Қандай жазу болмасын ең алдымен сол тілдің ұлттық сипатын сақтауға қызмет етіп, оның еркін дамуына, сыртқы әсерді өзінше игеріп алу қабілетіне қызмет ету керектігі ескерілмеген жағдайда, ол жазудың қолайлы болуы екіталай.

- А.Байтұрсынұлы төте жазуға көшіру реформасы кезінде қазақ жазуын жалпыхалықтық тілге негіздеп бергендіктен, қазіргі қазақ тілінің әдеби тілінде ескі кітабы элементтер басым емес, фонетикалық жүйесі біртекті жалпыхалықтық элементтер негізіне құрылған, сондықтан графика алмастыру мәселесінде өзбек тіліндегідей қиындықтар болмайды.

Графика ауыстыру, жазу реформасын жүргізу ісінде әр елдің осыған себеп болған түрткіжайттары, тілдерінің даму деңгейі, шараларды жүзеге асыру кезеңдері, әріп таңдау принципі әртүрлі. Сондықтан басқа елдің оң тәжірибесін өзгеріссіз қабылдай салуға немесе теріс тәжірибесін талдаусыз жокқа шығаруға болмайды. Қорытындылай келе, ең басты мақсат өз еліміздегі жағдайды талдап, тілдің мұқтажын, халықтың қалауын, қазақ тілінің ұлттық тіл ретіндегі, сондай-ақ адамзат мәдениетіндегі ерекше феномен ретіндегі сақталуы мен болашақтағы дамуына мүмкіндік туғызуды бірінші кезекте ойлау керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдаров Ә. Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі, Қазан 1991. № 46.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 46 б.
3. Рамазан А. Шетел журналистикасының тарихы: Оқулық. – Алматы: Қазақ Университеті, 2006 ж.
4. Қазақстан Баспагері мен полиграфистері. Анықтамалық. Алматы, "Білім" баспасы. 2005 ж. – 576 б. ISBN 9965-09-134-X
5. Попов Н.В. Особенности узбекской словесности // Прайм. – 2000. – № 4. – с. 149